

Teygeler, R (1997): Het Islamitische boek: studie en conservering. Verslag van een conferentie [The Islamic Book: study and conservation. Report of a conference]. In: *Care, Conservation and Restoration*, 1997(0), pp. 35-40

Het Islamitische boek: studie en conservering

Verslag van een conferentie

Inleiding

In haar veertien eeuwen lange geschiedenis heeft de islamitische cultuur een groot aantal boekwerken voortgebracht. Het openbare boekenbezit bevat wereldwijd ca 2 000 000 Islamitische boeken, waarvan het merendeel in het Arabisch of het Perzisch is geschreven. De herkomst is divers: van China tot Sudan, van Indonesië tot Andalusië. Tegenwoordig hebben ook niet-moslim landen belangrijke collecties Islamitische manuscripten opgebouwd. Deze boekenschat is van grote intellectuele en culturele waarde en wordt helaas bedreigd door politieke conflicten, natuurrampen, slecht beheer en verval. Om aan deze gevaren het hoofd te bieden, hebben een aantal interessanten uit de Arabische en westerse wereld eind 1991 besloten een stichting in het leven te roepen: *Al-Furqan, Islamic Heritage Foundation*. De stichting wil de dreigende aantasting van de Islamitische nalatenschap tegengaan door middel van inventarisatie, catalogisering en documentatie, en door het heruitgeven van de belangrijkste handschriften. Tegelijkertijd is *Al-Furqan* ervan overtuigd dat een deel van de problemen opgelost kan worden door conservering en restauratie.

Om meer inzicht in deze problematiek te krijgen is op 18-19 november 1995 te Londen een conferentie gehouden: *The Preservation and Conservation of Islamic Manuscripts*. De conferentie duurde twee dagen waarin 18 lezingen werden gepresenteerd. Het volgende kan slechts een (persoonlijke) indruk zijn van de grote hoeveelheid aan informatie.

De *Proceedings* van de conferentie zijn begin januari 1997 beschikbaar en kunnen voor ca £10 bij *Al-Furqan* aangeschaft worden.

Lezingen

Op de conferentie was een indrukwekkend aantal Islamitische landen vertegenwoordigd: Bosnië-Herzegowina, Egypte, India, Jemen, Jordanië, Libanon, Marokko, Mauretanië, Pakistan, Palestina, Perzië, Syrië, Kirgizië, Tunesië, Turkije, Verenigde Arabische Emiraten. De grote verscheidenheid was terug te vinden in de lezingen, waarin voor ons westerlingen vaak ongekennde problemen aan de orde kwamen.

Een van de lezingen begon met de uitspraak dat Islamitische handschriften meer dan andere boekwerken schade hebben geleden van internationale conflicten en burgeroorlogen. Het is de vraag of ze inderdaad meer hebben geleden dan andere, maar zeker is dat gewapende conflicten van het Islamitische boekenbezit een grote tol geëist hebben, en nog steeds eisen. Zo bevond zich een deel van de bibliotheek van de sjeik van Kuwait, de Sabah Collectie, in Londen bij een particuliere restaurator toen de Golfoorlog uitbrak. Deze toevallige omstandigheid zorgde ervoor dat de waardevolle collectie, waaronder enkele zeer oude Korans, niet aan het oorlogsgeweld ten onder is gegaan.

India

De spreker A.R. Bedar refereerde aan geweldadige gebeurtenissen in India. Als voorbeeld gaf hij de bestorming van een moslim heiligdom enkele jaren geleden in Hyderabad door fanatieke Hindoes, waarbij een aanzienlijke Islamitische bibliotheek verloren is gegaan. Soms is een eenvoudige boekenlijst of een catalogus het enige wat van een collectie overblijft. Mede hierom is het belangrijk dat de handschriften niet alleen geconserveerd worden, maar ook geïnventariseerd en gecatalogiseerd.

Voor het samenstellen van dergelijke lijsten moet men natuurlijk wel toegang tot de verzameling krijgen. Helaas is dit niet altijd mogelijk daar een groot aantal collecties in niet-westerse landen in particulier bezit zijn. De weigering om toegang te verlenen kan echter ook gelegen zijn in het feit, dat het bezit heilig is. Zo zijn de kloosters in India niet direct bereid toegang te verlenen tot hun heilige boekenbezit, net zomin als bijvoorbeeld de adellijke families in Indonesië. In het laatste geval is een oplossing gevonden door *in situ* de handschriften op microfilm te zetten. Een ander probleem bij particuliere bibliotheken is dat veelal de wil, en niet zelden ook het geld, ontbreekt om het bezit verantwoord te bewaren. Hier botsen verschillende culturen: de westerse opvatting gaat uit van de uniciteit van een artefact en de niet-westerse opvatting van het feit dat een kopie even goed is als een origineel of zelfs beter. Dat de **wil tot conservering** een ethnocentrisch concept is wordt vaak vergeten. De Khuda Bakhsh Oriental Library in Patna, India verkreeg wel toegang tot de acht particuliere Islamitische bibliotheken in haar omgeving. Na inventarisatie hielp zij de bibliotheken bij het verbeteren van hun bewaarcondities. Jammer genoeg kwam de hulp voor één bibliotheek te laat.

Jemen

In 1972 werden bij de restauratie van de Grote Moskee te Sana'a, Jemen, meer dan 40 000 Koranfragmenten van 700-1200 n.Chr. gevonden. (Het is in Semitische culturen gebruikelijk de Heilige Boeken, die niet meer leesbaar zijn, te begraven of op te slaan in bedehuizen in plaats van ze weg te gooien.) In 1980 startte de regering in samenwerking met de Duitse overheid een conserveringsproject voor deze fragmenten voor de duur van zeven jaar. Het doel van de conservering was in eerste instantie om de delen hanteerbaar te maken voor het daaropvolgende catalogiseren. Dit betekende voornamelijk vlakken en schoonmaken. De fragmenten, afkomstig uit bijna 1 000 verschillende Korans, zijn merendeels op papier geschreven.

De 15 000 delen op perkament kregen echter voorrang, omdat ze in paleografisch opzicht belangrijker zijn. De staat van deze stukken varieerde van goed tot grotendeels vernietigd. De meeste waren in meer of mindere mate ten prooi gevallen aan insecten, stof of regenwater.

Toen de fragmenten eenmaal geconserveerd waren bleef de zorg voor een flexibele opslag bestaan. Zouden er tijdens de catalogisering delen van dezelfde codex gevonden worden, dan moesten die op eenvoudige wijze samengevoegd kunnen worden. Vandaar dat de stukken in Melinex gestoken zijn. Om dezelfde reden is het bovenste blad van de stapel fragmenten, behorend tot dezelfde codex, eerst afgedekt met polyester en vervolgens met een zuurvrij karton voorzien van een venster. Het geheel werd samengebonden met linnen banden en horizontaal bewaard in een overslagdoos.

Palestina

Een soortgelijk project, als dat in Jemen, is met Engelse steun in Oost-Jeruzalem opgezet. In de jaren tachtig zijn daar tijdens werkzaamheden aan het dak van de Khalidi Bibliotheek 20 000 fragmenten van Islamitische handschriften gevonden. Daar de aandacht allereerst uitging naar de 1 200 manuscripten in de 700 jaar oude particuliere bibliotheek werd voor de fragmenten alleen een ordeningsschema opgesteld. De delen werden - voor zover mogelijk - eerst gerangschikt naar grootte, vervolgens naar schriftsoort en tenslotte naar onderwerp. Tijdens dit proces werden ze alleen van stof ontdaan. Wegens ventilatieproblemen en de hoeveelheid stof was het dragen van gezichtsmaskers onvermijdelijk. Op deze manier wist men 14 dozen onooglijke boekresten te reduceren tot 4 dozen geordende boekfragmenten.

Tunesië

Naar het voorbeeld van Jemen en Palestina is ook in het Tunesische Kairouan een conserveringsproject opgezet. In dit vroeg-Islamitisch heiligdom bevond zich een belangrijke collectie Islamitische handschriften in de bibliotheek van de Sidi Oqba Moskee (672 n.Chr.), die nu in het Islamitisch Museum te Raqqada is gehuisvest. Het doel van het nieuwe project was inventarisatie, conditiebepaling en passieve conservering van de collectie, benevens het opzetten van een atelier en het adequaat opleiden van personeel. Van 1988 tot 1992 stond dit Tunesisch-Duits samenwerkingsproject onder leiding van een Duitse restaurator. De conditie waarin de unieke collectie zich bevond reflecteerde de vele jaren van nalatigheid, verkeerde behandeling en slechte opslag; een derde deel behoefde onmiddellijke aandacht. Van de 4 150 handschriften zijn er 1 600 op perkament, 50 op papyrus en 2 500 op papier geschreven. Van de papieren handschriften werden 1 200 ongebonden bewaard, hetgeen tijdens de inventarisatie voor grote problemen zorgde. Twee ruimtes waren met behulp van buitenlands geld al ingericht voor het verfilmen van de handschriften. Een derde ruimte diende nog als conserveringsatelier ingericht te worden. Een zorgenkind vormde de opslagruimte waar de relatieve luchtvochtigheid varieerde van 35-90% en de temperatuur van 7-35°C.

De klimatologische problemen werden opgelost door behalve voor alle ramen gordijnen te hangen, tevens ventilatoren en een thermostatisch gecontroleerd verwarmingssysteem te installeren. Het personeel kreeg het advies zoveel mogelijk te ventileren. Hier is voor een relatief eenvoudige en goedkope oplossing gekozen. Zou voor een technisch geavanceerde oplossing zijn gekozen dan zou het museum niet alleen financieel, maar ook technisch afhankelijk zijn gemaakt van het buitenland. Het atelier bood plaats aan vijf conserveringsmedewerkers. Drie mensen zouden zes maanden lang een opleiding in Duitsland volgen, de overige twee zouden in het atelier opgeleid worden.

De ervaring in Jemen leerde, dat het nieuw geschoolde personeel wel eens naar het buitenland zou kunnen vertrekken voordat het project afgerond was. Dat moest in Kairouan voorkomen worden. Daarom werd de eis gesteld, dat de sollicitant gehuwd moest zijn en woonachtig was in Kairouan.

Ook diende hij verscheidene jaren als ambachtsman werkzaam te zijn geweest en de Franse taal te beheersen. Door de nieuwe medewerkers is de hele verzameling stofvrij gemaakt, zijn schimmels en insecten verwijderd en zijn alle items omgepakt in zuurvrij materiaal.

Achteraf gezien bleek het opleiden van het personeel in Duitsland geen goed idee. De mensen leden in Duitsland in hoge mate aan cultuurschok en bij terugkomst in het moederland was het omgekeerde effect zichtbaar: de eigen cultuur werd als minderwaardig ervaren.

Egypte

Verreweg de grootste handschriftencollectie in de Arabische wereld bevindt zich in Egypte, ze telt circa 100 000 Islamitische manuscripten. Hiervan bezit de Nationale Bibliotheek (Dar al-Kutub) te Cairo er 60 000. De kern is bij de oprichting van de bibliotheek in 1870, toen Egypte nog deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk, uit het hele land bijeengebracht. Dit gebeurde onder het toezicht van de Duitsers die de bibliotheek tot 1914 beheerden. De eerste catalogus verscheen al in 1888. Tegenwoordig omvat ze 12 delen Arabische handschriften. In 1972 is het eerste restauratieatelier opgericht. Samen met de Spaanse overheid is in 1994 begonnen met de bouw van een nieuw conserveringscentrum met een oppervlakte van 1 440 m². De massa aan boeken noopte de Nationale Bibliotheek tot het stellen van prioriteiten bij haar conserveringsbeleid. De Heilige Koran krijgt bij conservering boven elk handschrift voorrang, vervolgens de geïllustreerde manuscripten, dan de overige handschriften, en tenslotte de zeldzame boeken en tijdschriften.

Voorts wordt veel aandacht besteed aan het dupliceren van de handschriften op een ander medium. In het verleden werden al delen van de collectie op microfilm gezet. Tegenwoordig onderzoekt men ook de waarde van digitale beeldweergave, zoals CD-ROM.

Verenigde Arabische Emiraten

In 1991 is in de Verenigde Arabische Emiraten een geheel nieuw centrum opgericht: het Juma Al-Majid Center. Haar algemene doel is de bevordering en het behoud van het Islamitisch en Arabisch cultureel erfgoed. De bibliotheek neemt hierbij een centrale positie in; ze herbergt een half miljoen titels, waaronder 5 500 manuscripten. Een jaar na opening bleek in het bijzonder de handschriftenafdeling behoefte te hebben aan een atelier voor boekrestauratie. De restauratoren proberen zoveel mogelijk in traditionele stijl te (her-) binden.

Daarnaast wordt papier gemaakt op basis van pulp verkregen uit oude papieren. Dit nieuwe papier dient ook als basis voor marmerpapieren. Het centrum onderhoudt contacten met diverse buitenlandse instellingen.

Het boekrestauratieatelier van het Juma Al-Majid Center meent dat de Arabische en Islamitische oude handschriften te onderscheiden zijn op basis van enkele kenmerken:

- de oudste Arabisch-Islamitische boeken (622-900 n.Chr.) zijn eenvoudig gebonden en niet of bijna niet versierd; ze bestaan meestal uit tussen houten borden gevatte bladen genaaid met garen gemaakt uit palmboomvezel
- in de 10^e en 11^e eeuw is voor het eerst leer gebruikt voor boekbanden om de houten borden te vervangen en is papier, naast hout en papyrus, gebruikt als schriftdrager
- de houten borden zijn in de 12e en 13e eeuw geheel vervangen door kartonnen borden

- de 14e en 15e eeuw gelden als de gouden eeuwen van de Arabisch-Islamitische boekbindkunst, met name de Mammalukken in Egypte stimuleren het ambacht
- bij het polijsten van verguldsel werd een oesterschelp gebruikt
- één manier om Islamitische boeken van oudsher te bewaren is ze te wikkelen in grote vierkante katoenen doeken (*juzdán*), geel geverfd met het alom bekende insektewerende koningsgeel (auripigment= As_2S_3)

Iran

Enkele Iraanse instituten, zoals de Marashi bibliotheek te Qom, propageren het gebruik van traditionele methoden in conservering van boek en papier. Tot grote verbazing van de aanwezige westerse restauratoren bleek bijvoorbeeld dat sinds 400 jaar Perzische boekbinders hun papieren restaureren door ze te splitsen in 2 of 3 delen. Deze techniek wendt men met name aan om miniaturen terug te zetten, die door metaaloxidatie van de omlijsting uit de pagina zijn gevallen. Sinds mensenheugenis maken de boekbinders in Iran gebruik van 10 tot 15 jaar oude gefermenteerde stijfjesel om hun boeken te maken; zo lang bewaard is de stijfjesel niet meer interessant voor insecten. Voor het verven van papier wordt onder andere henna, wortel, uieschil, indigo, saffraan of vruchtenextract gebruikt. In het atelier van Atighi in Teheran worden kapotte borden vervangen door borden van uitgekookt vurehout. Aldus behandeld heeft dit hout een schimmel- en insectenwerende werking. Eveneens om insecten te weren worden tabaksbladeren tussen de pagina's geschoven. Nieuw papier wordt gemaakt van ontinkt oud papier. Het wordt nabehandeld met het extract van het nog groene vruchtvlees van de walnoot. Sinds de 11^e eeuw worden alle papieren op deze wijze insectenwerend gemaakt, ook de uit Europa ingevoerde papieren.

Verenigd Koninkrijk

Londen. David Jacobs en Barbara Rodgers van The British Library deden verslag van een project uit 1984 dat de conserverings- en restauratiemethoden voor Islamitische manuscripten onder de loep nam. Ze wezen erop dat het herbinden van Islamitische handschriften in westerse stijl niet alleen de culturele en religieuze geschiedenis van het boek geweld aan doet, maar bovendien extra spanning aan het papier geeft. Vooral de door metaaloxide verzwakte kaders om de miniaturen kunnen hierdoor breken. Voor de restauratie van de rug en voor grote schades is een natte methode gebruikt; voor de marges en kleine schades een droge methode. Speciaal voor dit project is voor de schutbladen op basis van historisch en technisch onderzoek een op Islamitisch papier gelijkend produkt geproduceerd door Griffen Mill uit het Engelse Somerset, dat nu opgenomen is in haar serie 'European archival papers'. Een poging hiertoe van de Moulin de Verger in Frankrijk mislukte. Eveneens is voor dit project op basis van de Arabische boekenstandaard (*rahl*) een Perspex standaard en een speciale doos met interne standaard ontwikkeld (Conservation by Design).

Oxford. Uit deze universiteitsstad kwam een bijdrage op het gebied van fysisch onderzoek naar boek en papier van de Islamitische wereld. Dr. Raik Jarjis verdedigde met verve zijn nieuwe PIXE-methode, een dure methode die met behulp van protonen zowel organische als anorganische elementen in stoffen kan detecteren. De bijdrage werd enigszins afgezwakt door een Canadese restaurator die de ervaring had dat deze methode schade aan het papier veroorzaakt.

Verenigde Staten

De Amerikaanse IBM onderzoeker Fred Mintzer ging in zijn lezing in op *image application technology*. Hij was betrokken bij de digitalisering van de bibliotheek van het Vaticaan waarbij ondermeer gebruik gemaakt werd van digitale fotografie.

De beeldweergave met deze methode levert een aanmerkelijk hogere resolutie op dan digitale video. Om problemen van copyright te voorkomen is elk beeld uit een werk van de bibliotheek voorzien van een digitaal watermerk.

Overigens heeft het Japanse computer bedrijf NEC onlangs ook een niet te verwijderen digitaal watermerk op de markt gebracht.

Duitsland

Vanuit Göttingen adviseert Dr. Werner Schwarz bibliotheken in het Nabije Oosten bij hun moeilijke taak om de collecties Islamitische boeken te reformatteren: het behouden en opslaan van geschreven en/of gedrukte informatie in een fysieke vorm, die anders is dan het origineel. Daar er te weinig geld en tijd is om de enorme achterstand op gebied van conservering in te lopen, is de Islamitische wereld massaal overgegaan tot het op microfilm vastleggen van hun bezit. Schwarz maakte kritische kanttekeningen bij deze 'wildgroei', maar ondergroef tegelijkertijd het blinde vertrouwen in conservering/restauratie. Beide zijn, mits goed overdacht, zinvolle acties die **naast** elkaar ondernomen kunnen worden. De bibliotheken in Islamitische landen moeten volgens hem aansluiting zoeken bij het *EROMM* (*European Register of Microfilm Masters*). Desalniettemin acht hij het noodzakelijk een eigen register op te richten. Dit *Register of Reformatted Islamic Manuscripts* (*RRIM*) kan aandacht besteden aan de specifieke problemen die ontstaan bij het reformatteren van manuscripten in het algemeen en Islamitische in het bijzonder.

Desinteresse

Op de conferentie *Preservation and Conservation of Islamic Manuscripts* is pijnlijk duidelijk geworden hoe weinig interesse er in ons land bestaat in de studie en conservering van 'het Islamitische boek'. Dit is des te verbazingwekkender als men weet dat enige Nederlandse bibliotheken rijkelijk voorzien zijn van Arabische en Islamitische handschriften.

Daarenboven zijn enkele musea in het bezit van aanzienlijke collecties Islamitische miniaturen, waarvan vele op Arabisch, Turks, Perzisch of Indiaas papier. Waar komt die desinteresse vandaan?

Op het gebied van de arabistiek spreekt Nederland al 400 jaar lang een geducht woordje mee. Op aanraden van de Paus hebben de humanistische wetenschappers zich in de 16^e eeuw gestort op de studie van taal en cultuur van het Midden Oosten; men wilde de vijand beter leren kennen. Tegelijkertijd leidde de studie tot een beter begrip van de Bijbel. Ondanks deze traditionele belangstelling gaat tegenwoordig in Nederland de meeste interesse uit naar het Verre Oosten en is het Nabije Oosten heel ver weg. Arabië en de Islam zijn geen populaire onderwerpen.

Indonesië heeft altijd de aandacht van de Nederlanders vastgehouden, maar we vergeten liever dat deze Gordel van Smaragd het grootste Islamitische land ter wereld is. Dit getuigt van een grote vooringenomenheid. Helaas sluit Nederland hiermee nauw aan bij de alom verspreide misvattingen omtrent de Islam. Misschien dat dit de oorzaak is van de huidige gebrekkige aandacht voor de conservering van Islamitische boekwerken.

Tenslotte

Dit verslag heeft ondermeer de bedoeling de belangstelling van Nederlandse restauratoren te wekken voor 'het Islamitische boek'. Het is een rijk gevarieerd conserveringsgebied waarover heel weinig bekend is en waarnaar nog uitgebreid onderzoek gedaan zal moeten worden. De *Al-Furqan* Stichting heeft met het beleggen van de conferentie het voortouw genomen. Aan het eind is unaniem besloten tot de oprichting van de *Association for the Preservation of Islamic Materials*. Op dit moment wordt over de doelstellingen van de stichting overleg gepleegd. Het lijkt niet alleen wenselijk maar ook zinvol dat geïnteresseerde Nederlandse restauratoren zich hierbij aansluiten.

Zodoende kan de broodnodige kennis vergaard worden om de zeldzame Islamitische boekencollecties in Nederland op een verantwoorde manier te behouden.

Biografie

René Teygeler is restaurator en antropoloog. Hij doet onderzoek naar *Boek en Papier in Azië*. Op dit moment bereidt hij een publikatie voor over *dluwang*, een schriftdrager van geklopte boombast uit Indonesië.

Adressen:

Al-Furqan Stichting
Eagle House, High Street
Wimbledon
London SW 19 5EF, U.K.

.....

Egypt

Dr. Mahmoud Hegazi
The Egyptian National Library
(Dar al-Kutub)
Corniche el-Nil, Boulaq
Cairo

Germany

Dr. Werner Schwartz
Niedersächsische Staats- und
Universitätsbibliothek
D-37070 Göttingen

India

Dr. Abid Reza Bedar
Khuda Bakhsh Oriental Public
Library
Patna 800004

Iran

Mr. Mahdi Atigi
Atigi traditional bookbinders
illuminators

120 Pasteur Street
Teheran
Dr. S. M. Marashi
Kitabkhanah-i Mar'ashi
Khiaban-e Ayatullah Mar'ashi
Qom

Tunesia

Dr Murad al-Rammah
Sidi Abid el-Ghaiani
3001 Kairouan

United Arab Emirates

Dr. Bassam Daghestani
Mss Restoration Department
Juma Al-Majid Center for
Culture & Heritage
P O Box 55156
Dubai

U.K.

Conservation By Design
Timecare Works
60 Park Road West
Bedford MK41 7SL, UK

Griffin Mill
The Old Mill
Croscombe, Nr. Wells
Somerset BA5 3QN, UK

Tony Bish (The Khalidi Library)
The Wellcome Institute for the
History of Medicine
183 Euston Road
London NW1 2BN

Dr. Raik Jarjis
Scanning Proton Microprobe
Unit
Nuclear Physics Laboratory
Keble Road
Oxford OX1 3RH

David Jacobs and Barbara
Rodgers India Office Library and
Records Binding Studio, British
Library
197 Blackfriars Road
London SE1 8NG

Yemen

Dr. Ursula Dreibholz
P O Box 1177
Sana'a